

Şule Altınbaş

Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek* (çev. Mehmet, Beşikçi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, 215, s., (ISBN 978-605-5250-18-8)

Türkiye’de tarih ile ilgili yapılan araştırmaların son yüzyılda kayda değer biçimde arttığı ve bu çalışmaların çok farklı alanlarda yürütüldüğü aşikârdır. Ancak hem ülkede yetişmiş hem de farklı ülkelerdeki araştırmacı-tarihçilerin bu coğrafyanın tarihiyle ilgili birçok alanda okuma yapmalarına rağmen, aynı ilgi eğitimin tarihine, özellikle

“okuma” kavramının nasıl bir süreçten geçtiği, ne tür yollarla yaygınlaştırılmaya çalışıldığı konusuna yeterince gösterilmemiştir.

Türk Eğitim Tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda pek çok konuya değinilmiştir; fakat “okumanın ve okumayı öğrenmenin” tarihini içeren çalışmalara rastlamak güçtür. Benjamin C. Fortna, bu alanda yaptığı çalışmasıyla alana öncülük etmektedir. Arizona Üniversitesi’nde Modern Ortadoğu tarihçisi olarak eğitim veren Fortna, çalışmalarını daha çok Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi üzerine yürütmektedir. Bir önceki kitabı olan *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim ile Osmanlı’nın son döneminde eğitime yönelik çalışmaları analiz etmiştir*. Doktora tezi olarak yürüttüğü ve 2002’de basılan çalışmasında özellikle devlet arşivinden ve II. Abdülhamid dönemindeki yeni eğitim sisteminden etkilenen bireylerin yazılarından faydalanmıştır. Bu kitabıyla uyum içinde ve hatta devamı olarak nitelendirdiği *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Okumayı Öğrenmek* eserinde ise Fortna, bahsedilen dönemlerde okumanın konusu, özellikle de okumayı öğrenme üzerinde durarak, okumaya yüklenen bu yeni anlamdan etkilenen küçük okurlara odaklanmış ve alana katkı sağlamaya çalışmıştır (Fortna, 2013: 11).

Fortna’nın *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Okumayı Öğrenmek* kitabı giriş ve sonuç bölümleri dâhil yedi bölümden oluşmaktadır. Özellikle 1880-1930 yılları arasına odaklanan eser, Batı’da yaklaşık 100 sene önce başlamış, ancak kendine has toplumsal yapısı ve matbaa kültürünün geç yaygınlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında popülerleşen okuma kültüründeki değişiklikleri konu almaktadır. Birincil kaynakların kullanımına özen gösteren yazar, bunun için bu yıllar arasındaki ders kitaplarını, mecmuaları, hatıratları

ana kaynaklar olarak kullanarak iki dönemi okumanın içeriği, yöntemleri ve piyasası bakımından karşılaştırmaktadır.

Yazar, kitabında alışlagelmiş dönemlendirmelerden özellikle kaçındığını belirterek, 1923 ya da 1928 gibi zihinlerde kalıplaşmış tarihlerin İmparatorluktan Cumhuriyet dönemine aktarılan süreklilikleri gölgelediğini savunmaktadır. Bu sebeple eserinde İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde iki dönem arasındaki benzerlik ve farklılıkları bir arada vermeye çalışmıştır. Birinci bölüm Giriş: Okuyan İmparatorluk, Okuyan Cumhuriyet, okumanın modern dünyada da önemine dikkat çeker. Yazara göre eskiden “imtiyazlı bir olgu olan okumanın, popüler bir olgu haline nasıl, ne zaman ve neden geldiğini” bilmek, okumanın ve okumayı öğrenmenin serüvenini anlamak için önemlidir (s.19). Modern dünyada artan yaygın eğitim okuryazarlık oranını artırmış, ekonomik ilerleme sağlayıp yeni iş alanları yaratmış; otoriter, dini ve siyasi yapılara karşı da bir başkaldırı meydana getirmiştir. Yazar, bu kısımda farklı ve özgün bir yaklaşımla önce Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı etnik gruplardan oluşmasının okumanın tarihine etkisine dikkat çekmiştir. Ayrıca bu sürecin Avrupa ve Doğu ülkeleriyle nasıl paralellikler gösterdiğine Fransa, Rusya ve Çin örnekleriyle karşılaştırmalı olarak bakmıştır. İmparatorlukların ulus-devlet sürecine girmesi ve okuma kültürünün bu süreçte nasıl bir araç olarak kullanıldığı, özellikle milliyetçilik ve modernleşme akımlarının dönemler arası süreklilik ve kopuşlarla nasıl yerleştirilmeye çalışıldığı hem Doğu hem de Batı ülkelerinde büyük benzerlikler göstermektedir.

İlk bölümde kitabın ana teması “okumanın hem Osmanlı hem de Cumhuriyetin siyasi, kültürel, toplumsal ve ekonomik mobilizasyon yaklaşımlarında kilit bir rol oynadığı”dır (s.47). Rejim değişikliği ile birlikte içerik değişse bile, değişimlerin üzerine oturtulduğu kavramlar aslında hep aynıdır ve süreklilik göstermektedir.

Okumanın en etkin nasıl sunulması gerektiğine değinen ikinci bölüm Okumanın Tarifleri, okuyucuya gerek İmparatorlukta gerekse Erken Cumhuriyet döneminde okumanın hangi şekillerde tarif edildiğini sunmaktadır. Fortna’ya göre “Okuma taklit edilmesi gereken bir pratik ve değer verilmesi gereken bir kavramdır” (s.76). Hem Geç Osmanlı hem Erken Cumhuriyet’i kapsayan sürekliliklerden biri, bu dönemlerde yetişen insanların ilk okumaya gelenek içerikli, dini ve kültürel bir ortama sahip olan ailede başlamış olmalarıdır. Bu konu dönemin önde gelen yazarlarının hatıralarından alıntılarla desteklenmektedir. Ancak modern tarzda eğitimin yükselişi, özellikle Osmanlı’nın son döneminden itibaren “okul temelli okuma tarifesi” zorunlu kılmıştır (s.81). 19. yüzyılın sonlarında okuma ve okumayı öğrenme, aileye ve tek tek bireylere bırakılmayacak kadar önemli bir kamu meselesi haline gelmiştir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, ailenin sadece ulus-devlet sistemi gereği geri planda bırakılmak istenmesinin kitapta vurgulandığı gibi tek sebep olmayabileceğidir. Çok ağır savaşlar geçirmiş halkın fakir ve yorgun düşmesinden dolayı devletin okuryazarlık oranını yükseltmek ve o dönemin şartları gereği milliyetçilik teması etrafında bir örgün eğitim sistemi sunmak önemli gerekçelerden biridir. Ayrıca devletin “baba rolü üstlenen” öğretmenler vasıtasıyla yeni sistem ve ideolojisini sunması, sadece ailenin yerini almak istemesinden değil, yeni rejimin rotasını köylere ve burada yaşayan halka çevirmesiyle varlığını şefkat ve eşitlik içinde göstermek amacıyla uygulanmıştır.

Her iki dönemde de sunulan okuma modelleri ve modernleşme sonucu artan bireysel okuma furyasıyla değişen okuma ortamlarının tasvirlerine bakıldığında,

İmparatorluktan Cumhuriyete okuma ve okumayı öğrenme konularında nasıl “didaktik” bir yol izlendiği de bir süreklilik içinde görülebilir.

Üçüncü bölüm Bağlam ve İçerik başlığı altında Fortna okuma metinlerini Dini/ Laik, Aile /Ulus-Devlet, Yerel/ Küresel ve Eski/ Yeni olmak üzere dört temada incelemektedir. Her ne kadar 1923 ya da 1928 gibi kalıplaşmış tarihler ile Cumhuriyet öncesi ve sonrası arasında keskin çizgiler çizilse de, aslında her iki dönemde bir süreklilik bulunmakta, metinler eklektik bir yapıda sunulmaktadır. “Cumhuriyet okuryazar sayısını artırmaya hatırı sayılır bir enerji ve kaynak ayırmıştır, ama bunu yaparken aynı istikamette Osmanlı döneminde ortaya çıkmış olan çabalardan büyük ölçüde faydalanmıştır” (s. 120). Bilinenin aksine ne Geç Osmanlı dönemi sadece din üzerine inşa edilmiş bir eğitim sistemine sahiptir, ne de Erken Cumhuriyet dönemi bütün dini temalı metinleri dışlamıştır. Ahmet Midhat Efendi’nin Terbiyeli Çocuk (1887) eserinde verilen örnekler, ahlaki öğütlerin sadece dini değil, dünyevi konular üzerinden de verilebileceğini örnekler (s. 130). 1926’da basılan Ahmed Cevad’ın Yeni Elifba(:) Kuran Okuyorum adlı eseri de yeni eğitim rejiminin laiklik ve din arasında bir uyum yakalamaya çalıştığına bir örnektir (s.122). Ayrıca dergiler çoğu zaman hem yeni hem de tarihi olaylara yer vermiş, hatta çocukların hayal güçlerini geliştirmek amaçlı kurgu olaylara dahi değinmiştir.

Dördüncü bölüm Okumanın Mekaniği: Metin ve İmge, küçük okurların okumayı edinme ve ilerletme sürecine değinmektedir. Özellikle dönemin tanınmış isimlerinin anılarında okumayı öğrenmenin nasıl gerçekleştiğine dair ipuçları bulmak mümkündür. Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984), “Bir Devrin Romanı” eserinde Kuran okumayı, duyma ve tekrar etme yöntemiyle ya da fiziksel çabayı da öne çıkararak parmakla kitaptaki harfleri gösterip tekrar ettirme yoluyla öğrendiğinden bahseder (s.187). Ancak Osmanlı Türkçesinin Arap harfleriyle yazılması, ünlüleşme sorununu ortaya çıkarmış, bunun çözümü için de, yine sanılanın aksine, çalışmalar 1928’den çok daha önce başlamıştır. Alfabe kitaplarında başlayan değişimlere örnek olarak Encümen-i İlmi tarafından yayınlanan Yeni Harflarla Elifba (1914-1915) örnek olarak gösterilebilir (s.204). Yanyalı Ali Rıza’nın Okuma Yazma’sı (1902-1903) ise Türkçe kökenli kelimeler kullanması bakımından yeni rejimin milliyetçi ideolojisini önceden yansıtmaktadır (s.203). Fakat dini gerekçelerle Arap harfleri tamamen terk edilememiştir, bu da dil devrimine giden yolu açmıştır. Kitapta bu duruma değinilmesine rağmen, “Kemalist dil devrimi yapılırken güdülen başlıca amaçlardan birinin” geçmişle bağı koparmak olduğu vurgulanmıştır (s. 159). Kitap boyunca bahsedilen değişimlerdeki süreklilik kavramına bakıldığında ise, bu niyetin sadece Latin Alfabesine geçişle ortaya çıkmadığı, toplumda bir zihniyet değişikliği yaratmak adına Osmanlı’nın son dönemlerinden itibaren yapılan yeniliklerde kendini gösterdiği anlaşılabilir.

Osmanlı’da toplu ve paylaşarak okuma geleneğinin modern toplumun gereksinimleri gereği yıkılmaya başlaması, artan okul sayısı ile arkası kesilmeyen öğretmen ve kitap talebi, bu alandan gelir sağlayabilecek bir kesimi de yaratmıştır. Metalaşma ve Piyasa bölümünde, dağıtım mekanizmaları, seri yayınlar ve pazarlama gibi yeni olguların ortaya çıkışı, kitaba bireysel anlamda sahip olma modası ile ister satın alma ister abonelik olsun, bu bireysel özgürlüklerin farklı ekonomik kapıları nasıl açtığı ve alıcıyı teşvik kampanyaları incelenmiştir. Baskı kültürünün yayılması, tüketilebilir

materyallerin toplumun her kesimine kadar ulaşabilmesi ve sessiz-bireysel okumaya geçilmesi göz önüne alındığında piyasada rekabet ortamının doğması da kaçınılmazdır.

Fortna kitabında hem İmparatorluk hem de Cumhuriyet dönemine tanıklık etmiş kişilerin anılarına başvurmuş, okumayı öğrenmenin ve okumaya yüklenen yeni anlamların okurların yaşamına etkilerini sunmuştur. Altıncı bölüm *Okuryazar Hayatlar'* da, beş farklı tanınmış kişi üzerinden okumanın serüveni anlatılmıştır. Fortna'nın süreklilik ve farklılıkları iki dönem arasındaki geçişi doğrudan tecrübe etmiş hayatlar üzerinden vermesi savunduğu düşünceleri temellendirmede etkilidir; ancak toplumun hem etnik, hem sosyo ekonomik açıdan çeşitlilik gösteren yapısı göz önüne alındığında kitapta bahsedilen yazarların hayatları üzerinden genelleme yapmak doğru olmayacaktır.

Sonuç olarak, Benjamin C. Fortna kitabında 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında okumanın devletin etkisi altında kalan ama tam olarak bütün boyutlarıyla boyunduruğu altına girmeyen yönlerinden bahsetmiştir. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi arasındaki kopuşlara değil, aynı zamanda sürekliliklere de önem vermiş, bu iki dönemin karşılaştırmasını "okuma ve okumayı öğrenme süreci" açısından farklılık ve benzerlikleriyle yansıtmaya çalışmıştır. Okumayı toplumun modernizasyonunda en önemli araçlardan biri olarak vurgulamış, "okumanın modernliği hem inşa eden hem de örnekleyen bir şey olduğunu" belirtmiştir (s. 298). Birincil kaynaklar kullanması, her hangi bir ideolojik taraf tutmadan kaynakları incelemesi kitaba özgünlük kazandırmış, okuma gibi araştırması zor bir konuda alana büyük bir katkı sağlamıştır. Sadece çocuk kitapları ile Geç İmparatorluk ve Erken Cumhuriyet döneminde Türkçe yazılmış eserleri incelemesi, iki dönem için de okumanın tarihi hakkında genelleme yapılmasını engellemektedir. Fakat Fortna'nın kitabı, benzer konular üzerinde ve daha geniş bir kaynak taraması ile yapılabilecek başka çalışmalara ışık tutması ve yol göstermesi açısından önemlidir.